

УДК 930.253:94(477.53)“1914/1917”

В. І. САРАНЧА*

**УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА ПОЛТАВЩИНІ
ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****(за документами Державного архіву Полтавської області)**

Розглянуто інформаційний потенціал фондів Державного архіву Полтавської області як джерельної бази з вивчення українського національного руху під час Першої світової війни. Висвітлено діяльність українських політичних партій і організацій Полтавської губернії у 1914–1916 рр.

Уперше публікуються документи, що свідчать про поширення національних ідей серед української молоді.

Ключові слова: Перша світова війна; український національний рух; Полтавська губернія.

Розбудова демократії неможлива без конструктивного діалогу між органами державної влади, політичними партіями і громадянським суспільством. Новий етап трансформаційних процесів у політичній системі України, що розпочався у 2014 р., зумовлює актуальність дослідження і аналізу історичного досвіду українських партій і громадських рухів початку ХХ ст. З цієї точки зору особливу наукову і практичну цінність мають студії суспільно-політичного життя на українських землях під час Першої світової війни, яка стала каталізатором фундаментальних зрушень в соціально-економічній, культурній і ментально-психологічній сферах.

Історія українського національного руху в Наддніпрянській Україні під час Першої світової війни має велику кількість лакун. Прийнято вважати, що більшість осередків українських національних партій, які виникли під час революційних подій 1905–1907 рр., були розгромлені у роки столипінської реакції і відродилися лише після Лютневої революції 1917 р. У той же час активізація українського руху у 1914–1916 рр. пов'язується з діяльністю філій Союзу Визволення України (далі – СВУ) та інтернованої галицької інтелігенції.

У фондах Державного архіву Полтавської області зберігається значний масив документів, які дають можливість відтворити картину розвитку українського національного руху в регіоні напередодні і під час Великої війни 1914–1918 рр.

Так, архівний фонд канцелярії Полтавського цивільного губернатора (ф. 83) містить документи, що дають можливість відтворити широку

---

* *Саранча Віктор Іванович* – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського.

картину суспільно-політичного життя регіону. Циркулярні розпорядження губернатора на адресу підлеглого йому поліцейського апарату відбивають як внутрішню політику уряду, так і обстановку в губернії. Важливим джерелом є рапорти повітових справників і поліцмейстерів про виконання губернаторських постанов, що детально відтворюють ситуацію на місцях.

У документах фонду періоду Першої світової війни містяться відомості про революційний і національний рухи у губернії у 1914–1916 рр., боротьбу зі шпигунством. Цінним свідченням про суспільно-політичні настрої у регіоні є щомісячні звіти повітових справників, які надавалися губернатору за спеціальною формою.

В архівному фонді прокурора Полтавського окружного суду (ф. 138) на особливу увагу заслуговує справа № 546 “Листування з Полтавським губернським жандармським управлінням (далі – ГЖУ), кременчуцьким поліцмейстером та іншими особами” з інформацією щодо осіб, які підозрюються в антиурядовій агітації, “мазепинстві” й поширенні української націоналістичної літератури.

Наступ столипінської реакції призводив до фактичного припинення напередодні Великої війни діяльності осередків УСДРП і маргінально представлених у Полтавській губернії УДРП і УПСР. У той же час потужну репрезентацію українського політичного спектра здійснювала Полтавська громада, яка за ідеологічними засадами входила до ТУП.

Авторитет Полтавської громади підкріплювався членством у ній видатних літераторів, провідних діячів місцевого самоврядування і кооперативного руху. З 1908 р. організацію очолював першодумець П. Чижевський, у різний час до неї входили Л. Падалка, Панас Мирний, Г. Коваленко, О. Русов та інші. Вагомий внесок у розвиток організації зробив Голова статистичного бюро Г. Ротмістров, який мав вплив на Голову губернської земської управи Ф. Лизогуба. Протягом перших десятиліть ХХ ст. до громадівського руху було мобілізовано значну кількість регіональних земських діячів. Фінансовою базою і засобом поширення ідеологічного впливу для Полтавської громади слугувала розгалужена мережа кооперативів, які були її своєрідними осередками.

Функціонування місцевої громади у Лубнах пов'язано з іменами братів Миколи і Володимира Шереметів. Для припинення антиурядової агітації серед лубенських чиновників і службовців на початку війни звільнили низку працівників земства і міської управи. У Лохвицькому повіті політично неблагонадійними елементами вважалися предводитель дворянства О. Русинів, міський голова М. Худолей, низка земських лікарів і вчителів. Усіх останніх Полтавський губернатор О. Багговут вважав “українськими сепаратистами”¹.

Під час активного пошуку діячів українського руху у 1907–1911 рр. поліцейського обшуку зазнав миргородський осередок УСДРП. У той

же час під нагляд потрапили активний учасник революційних подій 1905–1906 рр. кооператор Я. Стенька, фельдшер Макаренко, священник М. Ільяшевич і вчитель А. Геращенко. За агентурними даними останні троє на зібраннях “розбещували” молодь і пропагували серед неї українські сепаратистські ідеї².

Черговий етап боротьби з “мазепинством” розпочався напередодні Шевченківського ювілею 1914 р.³ Відповідно до циркуляра губернатора О. Багговута повітові справники відрепортували про відсутність у регіонах сепаратистськи налаштованих осіб. Натомість на початку війни у Полтаві з’явилася анонімна антиурядова відозва, авторство якої приписувалося Громаді.

Переважна більшість громадянців брали активну участь у заходах з облаштування лазаретів для поранених, благодійних акціях, заходах з надання допомоги сім’ям мобілізованих, біженцям тощо. Війна трансформувала соціальну поведінку діячів українського руху. Зокрема, Я. Стенька – “мазепинець”, який “сівав смуту” серед населення у 1906 р., на багатолюдному мітингу в серпні 1914 р. проголошував високопатріотичні гасла на честь “Царя-батюшки”⁴.

Виключно матеріалами Полтавського ГЖУ підтверджується факт створення у губернії відділу СВУ – “Центрального комітету Полтавського району”, яку очолив першодумець П. Чижевський. За інформацією поліцейських агентів організація мала осередки у Гадячі, Золотоноші, Миргороді та Прилуках⁵.

Активну участь у роботі “Українського клубу” і Полтавської громади під час війни брали заручники-галичани. Нове інформаційне поле, створене галицькими українцями і військовополоненими, сприяло поширенню германофільських поглядів серед національної інтелігенції та радикально налаштованої учнівської молоді. Виходячи з цього, існування на Полтавщині філії СВУ перестало здаватися фактом, виключно сфабрикованим поліцією.

На початку війни поліція провела низку арештів серед української інтелігенції. Під час обшуку у відомого письменника і секретаря Полтавської міської управи Г. Коваленка знайшли мапу українських земель із жовто-блакитним прапорцем і листи від В. Винниченка⁶. Колишній член УСДРП М. Дробиш потрапив до Полтавської в’язниці за лист до сина, в якому він необачно висловився щодо російської окупаційної політики у Галичині⁷. До поля зору поліції потрапив і мировий суддя з Лохвицького повіту Я. Артюхов. Приводом став лист з Галичини від односельця, знайомого з діячем українського руху і фундатором легіону УСС М. Новаківським⁸.

У червні 1915 р. викрито нелегальний гурток у Кобеляках, організований київським студентом Я. Сепітим. До гуртка входили учні місцевих навчальних закладів, серед яких був майбутній український істо-

рик С. Наріжний. Гуртківці проводили бесіди з молоддю, поширювали нелегальну літературу і прокламації. При обшуку поліція знайшла відому під час війни листівку “До української молоді”, яка зі збереженням мови оригіналу вперше у повному обсязі наводиться у цій публікації. За справою кобеляцького гуртка С. Наріжний пробув за ґратами Полтавської в’язниці до 5 березня 1917 р.⁹

З ім’ям Дмитра Солов’я пов’язана організація у Полтаві відділу харківської “Юнацької спілки”. У гуртках, організованих “спілковцями” у Полтаві, Миргороді і інших містах губернії, роз’яснювалася сутність російської колоніальної політики, просувалися самостійницькі ідеї тощо. Таким чином, на думку молодих агітаторів, ними проводилася боротьба проти денационалізації українського населення. У грудні 1915 р. за участі провокаторів був розгромлений гурток у Миргородській художній школі, але відсутність доказів антиурядової діяльності не дала можливості заарештувати його членів¹⁰.

У передреволюційний час радикальні національні ідеї поширювалися серед учнівської молоді. Зокрема, на початку війни М. Стеценко, учень Роменського духовного училища, планував втекти на фронт, а у 1916 р. склав відозву “До дорогих моїх братчиків, українців, малоросів, мужичків”, у якій у наївній формі виклав свої політичні погляди¹¹. Прокламація М. Стеценка зі збереженням орфографії й стилістики вперше публікується у цій роботі.

Отже, під час Першої світової війни український рух на Полтавщині розвивався за двома напрямками – поміркованим і радикальним. Перший був репрезентований ТУП, яке мало свої осередки у Полтаві, Лубнах, Золотоноші і Костянтинограді тощо; другий – пов’язаний з діяльністю “Юнацької спілки”.

ТУПівці брали активну участь у благодійницькій діяльності, через мережу земських установ і кооперативних закладів поширювали українські національні ідеї. Під вплив радикально налаштованого студентства підпала й учнівська молодь. Якщо на початку війни гімназисти і реалісти часто мріяли потрапити до діючої армії, то внаслідок агітації членів “Юнацької спілки” серед молоді пробуджувалася національна свідомість.

¹ Секретный донос полтавского губернатора Багговута министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним. – Полтава : Электрич. тип. М. Г. Амчиславского, 1917. – 11 с.

² Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 83, оп. 1, спр. 134, арк. 4–12.

³ Там само, спр. 132, арк. 2, 69.

⁴ “Полтавские епархиальные ведомости” – Полтава. – 1914 р. – № 35.

⁵ *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст.–лютий 1917 р.) : монографія. / С. О. Наумов ; ХНУ імені

В. Н. Каразіна. – Харків, 2006. – С. 276–277.

⁶ Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 546, арк. 21.

⁷ Там само, арк. 27, 27зв.

⁸ Там само, ф. 83, оп. 1, спр. 140, арк. 16–19.

⁹ Там само, ф. 138, оп. 1, спр. 565, арк. 79.

¹⁰ *Соловей Д. Ф.* Розгром Полтави : Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921 / Д. Ф. Соловей. – Полтава : Криниця, 1994. – С. 77–78.

¹¹ Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 567, арк. 8–14.

№ 1

До української молоді

В історії бувають такі критичні хвилини, такі моменти, коли вирішується доля нації на багато літ уперед, коли дальнійший розвиток, або занепад нації залежить від енергії і праці її свідомих синів. Таку хвилину, такий момент переживають тепер недержавні нації Росії, а особливо українці. Сучасні імперіалістичні стремління великих європейських держав штовхнули їх в обійми смерті і під прапором визволення народів від мілітаризму і неволі великі держави розпочали війну. Але замість визволення скрізь руїна... Зруйновано Бельгію, Польщу, Галичину. Але найгірше постраждала Україна. Вся культура всі здобутки національні одним приказом владарів “визволителів” придушені. Зачинені в Галичині наукові, економічні, просвітні і інші національні українські інституції. Одного слова українець доволі, щоб чоловіка арештували і вивезли в Сибірські простори. Всіх, хто не встиг, або не забажав виїхати, з Галичини, всіх кращих синів України заслали в Томську та інші губернії. Це зробили визволителі з визволеними... Не краще справа і на Російській Україні. Одна за другою зачинаються часописи, /наказом влади/, все, що має ознаки українства, нищиться і пригнічується; а чорносотенна преса люто кричить: “Роспни, роспни”.

Але нема сили, яка б могла вирвати у народа його душу. Неможна знищить того, що вічне. Націю можна придушити, затримати її культурний розвиток, але не знищити. І тепер у відповідальний страшний час українська нація повинна зробити багато зусиль, щоб не втратити тих позицій, які мала до цього часу. Багато треба праці, енергії, боротьби. І ми гадаємо, що цю працю, цю боротьбу з честю доведе до кінця наша нація. Молодь, що завше йшла на першій передовій лінії; молодь що завше і скрізь була надією, і тепер хай розпочне працю, підбадьорить старих своїх завзяттям та відвагою. Роскидана по просторах України молодь повинна в цей момент з’єднатись і готуватись до завзятої боротьби. Всі, хто почуває себе українцем – організуйтесь. Вкупі треба боротись за право і честь. Кожен, кому болить серце за наше відродження, хай покине частину своєї праці і йде з проповід’ю до несвідомих братів – селян і робітників; до молоді, до війська. Гуртуйте всіх, закликайте до боротьби з войовничим імперіялізмом. Кличте всіх до єднання з поневоленими народами Росії. І до перетворення Росії монархії в Росію республіку національностей. Хай живе автономна республіка Україна, хай живе Росія республіка національностей.

Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, спр. 565, арк. 13.

№ 2

До дорогих моїх братчиків, українців, малоросів, мужичків!

Малороссы. Малороссы. Малороссы. Мужики. Мужики. Мужики чего же вы ждёте, чего еще Вам нужно. Вы слышали когданибудь о революционерах... Вы знаете что такое революция... Революционеры, есть люди, которые борются за Вас против правительства русского, а правительство, бьет и топчет вас, мужиков в грязь. Вы читали Шевченка: он пишет по вашему, по мужичому и плакал он о вас... Где же он? Он сослан правительством в Сибирь и там за вас он в тюрьме умер, умер с голода и за кого: за вас мужиков.

Вот как он пишет:

“На распутті кобзарь сыдыть	Та вже не вернеця
На кобзи грае;	Було колысь панувалы,
Кругом хлопци та дывчата	Та бильше не будем...
Як мак процвітае.	Мовчать горы, грае море
Грае кобзарь, выпывуе,	Могылы сумують,
Вымовля словамы,	А над дитьмы козацькымы
Як москали, Орда, Ляхы	Паганці панують.
Былись з козакамы;	Грае кобзарь выпывуе,
Грае кобзарь, выпывуе,	Грай же море, мовчить горы
Аж лыхо смеіця	Плачте диты козацькіи,
“Була колісь гетьманщина	Така Ваша доля.”

В этом стихотвореніи Тарас Шевченко описывает нашу гирку долю. Панганцямы Шевченко называет Правительство, русских, которые пануют над нами, берут с нас подати, строят нам свои школы, и учат нас по своему, по русскому читать. А деж наши, Украински школы? Де наша Украинская грамота. Нашу школу Украинску і нашу грамоту правительство и все паны розбылы, перестроили на свой лад и прислали своих учытылив, а наших, повишала, та порострелювала, та сослала в Сибирь.

Так знайте ж мужычкы, мои ридненкы братыкы оде, що тут напысано, та запомынайте, а я ще вам де трохы, напишу.

Одын писатель наш, тоже мужик напысав сочиненіе, про нас, як нам гирко жыть. Проте узнало правительство, та хотило его сослать в Сибирь. Но вин утик за граныцю в Италию. И жыв оце аж до цієї войны. Перед войной, его товаришы вызвали в Київ и вин прыхав в Київ, но то його вызвали / тепер читайте де напысано № 3/

№3 /читайте./ его вызвали не товаришы, а правытельство. Грушевскій прыхав в Київ и останыввся в номери. Тьлько шо вин вийшов в номер, як двери за ным заперлысь замком. Вын тоди начав стукать в двери и крычать. Но тут хтось ударыв чимсь в викно и викно вылетило. Это викно выходядыло, не на улыцю, а в двир. В ту же мьнуту, як викно велетило, в комнату вскочыло в выкно тры чоловика городовых /польцейских/ с револьверами в руках. Вони звязали Грушевского и вынысли его в викно в двир. Там вони положили его на дрогы запряжэнни парою коней, завязали ему рот щоб вин не крычав, прыкрылы его соломою и одежою и повезлы его хтона куды и хтона де его дили. Отак зробыло правительство с тым хто хлопотав за вас. А вы то цего и не знаете, та де вам и знать, як даже вылькы учени и то цего не знають.

Це знаю тильки я, та мои товариши, революцинеры, яких багато, тай дуже багато, и вси мы революцинеры поклялись головы положыты за вас мужыкив. Так оце як ми ще раз возстанем, против правительства и будем биться с правительством то не быйты вы нас и напышить своим солдатам, шоб и воны не были, вы хоть и не помагайте нам но и не быйте нас то мы розибьем правительство и панив, а як и вы будете нас быть, то тоди побидыть нас правительство, побидить и нас и вас, то тоди будет вам ще хуже чым тепер. Вы знайте шо у нас революцинерив бильше миліона войск и каждый, чоловик у нас ученый, сыльный, и каждый чоловик у нас вооружен хорошим, дальнобойным, англійським ружьем, саблюю и двумя револьверами 6-ти зарядов и 8-ми зарядови. Биться мы будем скоро, може сей год польеться протывна кров панив. И як мы побидемо правительство, то тоди вы мужикикы будете свободным государством.

Вы знайте, що уже в Ромнах живе наших солдат 80 чоловик у каждого из них есть ружье хорошее дальнобойное, сабля и два револьвера. В Недрагайлове 10 человек. Пид Петербургом стоят уже 726 пушек и 300.000 наших солдат. Не быйте нас.

Держархів Полтавської обл., ф. 138, оп. 1, стр. 567, арк. 9, 9зв.

The article considered information potential of collections of the State Archives of Poltava Region as a source base for the study of Ukrainian national movement during World War I. The article deals with the activities of Ukrainian political parties and organizations of Poltava province in the 1914–1916 biennium. For the first time documents that indicate the spread of national ideas among Ukrainian youth are published.

Key words: the World War I; the Ukrainian national movement; Poltava province.